

The Science of History's Engagement with Historical Doubts: An Analysis of Methods and Approaches

Abbas Rahbari*

Received Date: 2025/07/24

Accepted Date: 2025/09/21

Abstract

The science of history is a fundamental pillar of the humanities, playing a crucial role in understanding identity, constructing collective memory, and providing a rational analysis of the past. This article aims to explore the role of the science of history in addressing historical doubts, particularly within the contemporary intellectual and media landscape. After clarifying the nature and functions of historical science, the study analyzes the characteristics and typology of historical objections (event-based, biographical, conceptual, and methodological) and their underlying causes. Subsequently, by emphasizing historical methodology, source criticism, contextual analysis of events, and the integration of narrative, rational, and critical approaches, a scientifically grounded and substantiated framework for responding to these doubts is presented. Through selected case studies from early Islamic history, contemporary Iranian history, and Iranian movements between these two periods of time, the article demonstrates that historical science—grounded in its systematic principles—can withstand historical distortions and corrupted narratives. The research findings suggest that integrating historical analysis with interdisciplinary studies creates the conditions for comprehensive and well-reasoned responses to historical objections.

Keywords: *the science of history, historical doubt, historical methodology, source criticism, Islamic historiography, historical context analysis*

DOI: 10.22034/ssr.2025.536740.1068

* Assistant Professor in the Department of Islamic Studies Education, Farhangian University
(azsazs45@gmail.com).

كيفية مواجهة علم التاريخ للشبهات التاريخية: دراسة في المناهج والمقاربات

عباس رهبري*

القبول: ١٤٤٧/٠٣/٢٨

الإستلام: ١٤٤٧/٠١/٢٨

الملخص

يُعدّ علم التاريخ أحد الأسس الراسخة في العلوم الإنسانية، إذ يلعب دوراً محورياً في فهم الهوية، وبناء الذاكرة الجماعية، والتحليل العقلائي للماضي. تهدف هذه الدراسة إلى تحليل الدور الذي يؤديه علم التاريخ في مواجهة الشبهات التاريخية، وخاصة في الفضاء الفكري والإعلامي المعاصر. بعد توضيح ماهية علم التاريخ ووظائفه، يتناول البحث تحليل طبيعة الشبهات التاريخية وأنواعها - سواء كانت حديثة أو شخصية أو مفهومية أو منهجية - مع بيان جذورها. ثم بالتركيز على المنهجية التاريخية، ونقد المصادر، وتحليل سياق الأحداث، والدمج بين المناهج النقلية والعقلية والنقدية، تقوم الدراسة بتصميم إطار للرد العلمي والمؤثّق على الشبهات. وبدراسة حالات مختارة من تاريخ صدر الإسلام والتاريخ المعاصر لإيران وحركات إيران الوسطى، تبين أنّ علم التاريخ قادر، وبالاعتماد على مبادئه المنهجية، على مواجهة التحريفات والتصدي للروايات التاريخية المشوّهة. وتُظهر نتائج البحث أنّ الدمج بين التحليل التاريخي والدراسات البيئية (المتعددة التخصصات) يمثّل أساساً لإنتاج إجابات شاملة ومحكمة على الشبهات التاريخية.

الكلمات المفتاحية: علم التاريخ، الشبهة التاريخية، المنهجية التاريخية، نقد المصادر، التاريخ الإسلامي، تحليل السياق التاريخي.

چگونگی مواجهه علم تاریخ با شبهات تاریخی؛ بررسی روش‌ها و رویکردها

عباس رهبری*

تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

تاریخ دریافت ۱۴۰۴/۰۵/۰۲

چکیده

علم تاریخ یک بازوی قوی بنیادین علوم انسانی در فهم هویت، ساخت حافظه جمعی و تحلیل عقلانی گذشته است. این مقاله بر آن است تا نقش علم تاریخ را در مواجهه با شبهات تاریخی (به‌ویژه در فضای فکری و رسانه‌ای معاصر) مورد واکاوی قرار دهد. پس از تبیین چرایی و کارکردهای علم تاریخ، به تحلیل ماهیت و انواع شبهات تاریخی (رویدادی، شخصیتی، مفهومی و روش‌شناختی) و ریشه‌های آن‌ها پرداخته می‌شود. سپس با تمرکز بر روش‌شناسی تاریخی، نقد منابع، تحلیل بستر وقایع و تلفیق رویکردهای نقلی، عقلی و انتقادی، چارچوبی برای پاسخگویی علمی و مستند به شبهات ارائه می‌شود. مقاله با مطالعات موردی منتخب از تاریخ صدر اسلام، تاریخ معاصر ایران و جنبش‌های ایران میانه، نشان می‌دهد که علم تاریخ می‌تواند با تکیه بر اصول روشمند خود در برابر تحریفات و روایت‌های مخدوش تاریخی ایستادگی کند. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که تلفیق تحلیل تاریخی با مطالعات میان‌رشته‌ای، زمینه‌ساز پاسخ‌های جامع و مستدل به شبهات تاریخی است.

واژگان کلیدی: علم تاریخ، شبهه تاریخی، روش‌شناسی تاریخی، نقد منابع، تاریخ‌نگاری اسلامی و تحلیل بستر تاریخی.

مقدمه

علم تاریخ، دانشی عمیق و پویا است که به بررسی و تحلیل رویدادهای گذشته، علل، عوامل و تأثیر آنها بر زندگی انسان می‌پردازد. این علم فراتر از جمع‌آوری صرف حقایق و وقایع، فرایند بازسازی و تبیین گذشته بشری براساس شواهد موجود است که به دنبال فهم «چرایی» و «چگونگی» رویدادها، شناخت انگیزه‌ها و کشف روابط علی و معلولی است. تاریخ، به بیان کار، گفت‌وگویی بی‌وقفه میان گذشته و حال است (Carr, 1961, p 35) که نه تنها به فهم گذشته کمک می‌کند، بلکه در درک حال و برنامه‌ریزی برای آینده نیز رهنمون است.

در عصری که حجم انبوهی از اطلاعات، از جمله روایت‌های متناقض و گاه گمراه‌کننده، به سرعت در فضای مجازی و رسانه‌ها منتشر می‌شود، اهمیت تفکر تاریخی و توانایی تمییز حقیقت از شبهه بیش از پیش نمایان می‌گردد. تاریخ، آینه‌ای است که تصویر تمام‌نمای زندگی بشر را در طول زمان نشان می‌دهد و با مطالعه آن، می‌توان با نحوه زندگی، اندیشه‌ها، باورها، ارزش‌ها و دستاوردهای انسان‌ها در ادوار گوناگون آشنا شد. این شناخت، مبنای اصلی خودشناسی جمعی و فردی است و به درک هویت فرهنگی و تمدنی یاری می‌رساند. تاریخ، به قول توکمن، سرشار از درس‌های عبرت برای آیندگان است (Tuchman, 1978, p 39). همچنین امام علی می‌فرماید: «عبرت بگیرید و تجربه بیاندوزید از آنچه که پیش از شما امت‌ها را گرفتار ساخت، از غضب خداوندی و حملات و عذاب‌ها و کیف‌های سخت او» (نهج البلاغه، ۱۳۷۰، خطبه ۱۹۲).

این پژوهش به دنبال پاسخ به این سؤال اساسی است که علم تاریخ با تکیه بر چه روش‌ها و رویکردهایی می‌تواند در مواجهه و پاسخگویی به شبهات تاریخی، به‌ویژه شبهاتی که در حوزه‌های مختلف تاریخ ایران و اسلام مطرح می‌شوند، نقش مؤثر و مستدلی ایفا کند؟

این پژوهش بر این فرضیه استوار است که علم تاریخ با بهره‌گیری از روش‌های دقیق تحقیق و نقد منابع داخلی و خارجی، تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی در بستر جامع خود، مقایسه و تطبیق رویدادها و الگوهای تاریخی و اتخاذ رویکردهای نقلی، عقلی و انتقادی، قادر است به‌طور مؤثری به شبهات تاریخی پاسخ دهد و ابهامات را برطرف سازد.

هدف این مقاله، تبیین جایگاه حیاتی علم تاریخ در شناخت انسان و جامعه، بررسی چالش‌های ناشی از شبهات تاریخی و ارائه روش‌ها و رویکردهای نظام‌مند علم تاریخ در پاسخگویی به این شبهات است. همچنین تلاش خواهد شد تا با بررسی مطالعات موردی و اذعان به محدودیت‌های موجود، چشم‌اندازی برای آینده شبهه‌پژوهی تاریخی ارائه شود.

۱. جایگاه شبهه‌پژوهی در علوم انسانی

شبهات، جمع شبهه (حسینی دشتی، ۱۴۰۲، ج ۶، ص ۴۴۷)، به معنی شک و تردید (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۲۸، ص ۲۳۰)، پوشیدگی کار (سجادی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۱۰۳۶) و همانند بودن دو چیز است به گونه‌ای که تشخیص را مشکل یا غیرممکن کند (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲، ص ۴۴۳) و در اصطلاح به معنای، تردید بین امور حلال و حرام، خطا و ثواب و حق و باطل است (انیس و همکاران، ۱۹۹۸ م، ج ۱، ص ۴۷۰). غزالی می‌گوید: «مراد ما از شبهه، جز این نیست که کار آن بر ما مشتبه شود» (غزالی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۲۱۴). ابن عربی معتقد است: شبهه یعنی چیزی که شبهه محرمانی است که مطابق نص صریح کتاب، سنت و اجماع تحریم شده است (ابن عربی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۳۴۴).

در آموزه‌های دینی، به مقوله شبهه و پرهیز از آن، اهمیت فراوانی داده شده است. واژه‌های تقوی، ورع، احتیاط و مانند آن، جایگاه و وسعت تأثیرگذاری آن را به خوبی بیان می‌کند. علمای اخلاق و عرفان چنین گفته‌اند: «تقوی مراتبی دارد که بالاترین مرتبه آن، پرهیز از شبهات و مکروهات است» (طبرسی، ۱۳۹۵، ص ۱۹۳؛ مجلسی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۹۶)؛ یعنی در این مرحله، انسان نه تنها از محرمات قطعی و گناهان واضح اجتناب می‌کند، بلکه خود را از امور مشتبه نیز دور نگه می‌دارد که مبدا به گناه آلوده شود. به همین دلیل امیرمؤمنان می‌فرماید: «هیچ پارسایی همچون پرهیز از شبهات نیست» (نهج البلاغه، ۱۳۷۰، حکمت ۱۱۳).

۲. ضرورت پرداختن به نقش تاریخ در پاسخگویی به شبهات

با گسترش فضای مجازی و افزایش سرعت انتشار اطلاعات، به ویژه اطلاعات نادرست و تحریف شده، نقش علم تاریخ در پالایش داده‌ها و پاسخگویی به شبهات بیش از پیش اهمیت یافته است. این ضرورت نه تنها برای حفظ و تبیین صحیح میراث تاریخی حیاتی است، بلکه به جامعه کمک می‌کند تا در برابر موج فزاینده روایت‌های تحریف شده مقاومت کند. تاریخ‌دانان با بهره‌گیری از روش‌های علمی، اعتبارسنجی منابع و تحلیل‌های انتقادی، می‌توانند به عنوان مرجع معتبر در پالایش اطلاعات و ارائه پاسخ‌های مستدل عمل کنند. همان‌طور که پیشوایی (۱۳۹۸) در نشست علمی «سبک‌شناسی پاسخگویی به شبهات تاریخی» تأکید می‌کند، پاسخگویی به شبهات نیازمند احاطه کامل بر منابع اصیل، شناخت نقاط ضعف پرسش‌ها و پرهیز از تکیه بر داده‌های غیرمعتبر و ارقام مشکوک است. از سوی دیگر، ریسمانباف (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «غفلت تاریخی از مطالعات تاریخی در علم اطلاعات» بر این نکته تأکید دارد که مطالعات تاریخی،

نه تنها در بازسازی مفاهیم بنیادین نقش دارند، بلکه در مقابله با بی‌مبالاتی‌های نظری و تحریف‌های ساختاری نیز مؤثرند. بر این اساس، علم تاریخ، با ارائه اطلاعات مستند، تحلیل رویدادها در بستر واقعی خود و مقایسه پاسخ‌های تاریخی به شبهات، می‌تواند نقش مؤثری در مواجهه با شبهات ایفا کند. این رویکرد، نه تنها به تقویت سواد تاریخی جامعه کمک می‌کند، بلکه ابزاری برای مقابله با پروپاگاندا و اطلاعات نادرست در فضای مجازی نیز فراهم می‌آورد (مؤمن، ۱۴۰۳).

۳. شیوه پژوهش

این پژوهش با اتخاذ روشی توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از رویکرد میان‌رشته‌ای، به بررسی نقش علم تاریخ در مواجهه با شبهات می‌پردازد. مطالعه حاضر از روش‌های کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا استفاده کرده و با بررسی مطالعات موردی مختلف، کارایی روش‌های تاریخی در شبهه‌زدایی را تحلیل می‌کند، که در این پژوهش سه مورد که در بین قشر دانشجویان بیشتر مورد سؤال بوده است به صورت انتخابی مشخص و توضیح داده شده است.

۴. پیشینه پژوهش

شبهه‌پژوهی در حوزه دین‌پژوهی، فلسفه دین و تفسیر قرآن، یکی از پرتکرارترین موضوعات مطالعاتی در دهه‌های اخیر بوده است. پژوهشگران بسیاری تلاش کرده‌اند ابعاد معرفت‌شناختی، روان‌شناختی، رسانه‌ای و کلامی شبهات را بررسی کنند. با این حال، نقش علم تاریخ و ابزارهای روش‌شناختی آن در مواجهه با شبهات، به‌ویژه در حوزه تاریخ اسلام، کمتر به صورت تخصصی مورد توجه قرار گرفته است. برخی از متون که در مورد پاسخگویی به شبهات تاریخی نگارش یافته‌اند به شرح ذیل می‌باشند:

مصطفی محسنی (۱۴۰۲) در مقاله «گونه‌شناسی شبهات تاریخی و ترفندهای آنان»، به بررسی مصادیق خاص شبهات تاریخی پرداخته، اما فاقد چارچوب روش‌شناختی منسجم برای پاسخگویی از منظر تاریخ‌پژوهی است. امین رستمی (۱۴۰۴) نیز در مقاله «گونه‌شناسی منشأ شبهات در اعتبار گزارش‌های تاریخی با رویکرد مقتل‌نگاری»، تمرکز خود را بر تحلیل گزارش‌های خاص تاریخی، بدون ارائه رویکردی عام و تحلیلی به نقش علم تاریخ در مواجهه با شبهات نهاده است. اسماعیل رزم‌آرا (۱۳۸۷) در مقاله «قتل سپهبد رزم‌آرا در پرده‌ای از ابهام! (قراردادهای استعماری و ملی‌شدن صنعت نفت)»، با رویکردی تاریخی به بررسی شبهه مربوط به قتل رزم‌آرا

پرداخته و تلاش کرده است با تحلیل زمینه‌های سیاسی و اسنادی، به تبیین علل و انگیزه‌های این رخداد پردازد. مقاله مذکور، گرچه به خوبی از منابع تاریخی بهره گرفته، اما تمرکز آن بر یک مصداق خاص است و فاقد چارچوب نظری عام برای مواجهه با شبهات تاریخی در سطح کلان است. عزیزالله کریمی نبار، محمدعلی راغبی و مهدی اکبرنژاد (۱۳۹۵) در مقاله «تحلیل و پاسخ به شبهه درگیری پیامبر اکرم با یهود بنی قریظه»، با استفاده از منابع تاریخی و تفسیری، به بررسی شبهه‌ای رایج در تاریخ اسلام پرداخته‌اند. این مقاله با تمرکز بر تحلیل روایات و بستر تاریخی واقعه، تلاش کرده است تصویری منصفانه‌تر از رخداد ارائه دهد، اما همچنان فاقد رویکرد تطبیقی یا میان‌رشته‌ای در پاسخگویی به شبهات است. سیدرضا مؤدب و محمدرضا عزتی فردوئی (۱۳۹۸) در مقاله «نقد شبهه قرآنی پیمان شکنی پیامبر در جنگ با یهود بنی قینقاع (با تأکید بر فرهنگ تقبیح نقض معاهده در قرآن)»، به بررسی شبهه‌ای قرآنی با تکیه بر منابع تاریخی و تفسیری پرداخته‌اند. این مقاله، ضمن تحلیل زمینه‌های تاریخی و فرهنگی، به دفاع از موضع پیامبر اسلام در برابر شبهات مطرح شده پرداخته، اما تمرکز آن بیشتر بر تفسیر آیات و فرهنگ قرآنی است تا روش‌شناسی تاریخی به مثابه ابزار پاسخگویی.

تفاوت پژوهش حاضر با آثار پیشین در چند محور قابل تحلیل است:

بسیاری از پژوهش‌های پیشین، تمرکز خود را بر شبهات دینی، کلامی یا قرآنی نهاده‌اند و کمتر به کاربرد روش‌های علم تاریخ در این زمینه توجه کرده‌اند. مقالات موجود عمدتاً به مصادیق خاص یا نقد روایات محدود شده‌اند، درحالی‌که پژوهش حاضر به دنبال ارائه چارچوبی روشمند و میان‌رشته‌ای برای پاسخگویی به شبهات تاریخی است. پژوهش حاضر با تلفیق رویکردهای نقلی، تحلیلی، تطبیقی و میان‌رشته‌ای، تلاش دارد خلأ روش‌شناختی موجود را پر کند و نشان دهد که چگونه ابزارهای نقد منبع، تحلیل زمینه و مقایسه تطبیقی می‌توانند پاسخ‌هایی علمی و مستند در برابر روایت‌های تحریف‌شده یا جعلی تاریخی فراهم آورند.

۵. تبیین اهمیت علم تاریخ

علم تاریخ، فراتر از ثبت و روایت رخدادها، دانشی تحلیلی است که با تکیه بر نقد منابع، بررسی بسترهای اجتماعی و کشف روابط علی، به فهم دقیق‌تر گذشته و تبیین آن در چارچوب‌های علمی می‌پردازد. این دانش، با بهره‌گیری از روش‌های نقلی، عقلی و انتقادی، توانایی آن را دارد که در برابر شبهات تاریخی ایستادگی کند و روایت‌هایی مستند و چندوجهی ارائه دهد. در این میان،

فلسفه تاریخ نیز با روشن‌سازی اهداف، روش‌ها و غایت پژوهش تاریخی، به تعمیق این مواجهه علمی کمک می‌کند.

۱-۵. اهمیت تاریخ در شناخت انسان و جامعه

تاریخ همچون آینه‌ای زندگی بشر را بازتاب می‌دهد و پیوند انسان را با گذشته، خانواده، جامعه و تمدنی که بدان وابسته است، تقویت می‌کند. این دانش از تمدن‌ها و فرهنگ‌ها و ریشه‌یابی هویت ملی و فردی را می‌سازد و هر ملت، روایت‌های تاریخی خاص خود را برای شکل‌دهی به حافظه جمعی و انسجام هویتی می‌آفریند (Anderson, 1983, p 6).

۲-۵. تاریخ به مثابه منبع عبرت و آینده‌نگری

کارکرد بنیادین تاریخ، ارائه درس و عبرت برای حال و آینده است. گرچه رخدادها دقیقاً تکرار نمی‌شوند، اما تحلیل رفتارها و پیامدهای آن‌ها در شرایط مشابه تاریخی، راهنمای عمل برای امروز است (Tuchman, 1978, p 39). آشکارشدن روندهای بلندمدت و شناخت علل سقوط یا کامیابی تمدن‌ها، جلوگیری از تکرار خطاها را تسهیل و برنامه‌ریزی آینده را علمی‌تر می‌کند (Carr, 1961, p 27).

۳-۵. پرورش تفکر انتقادی

مطالعه تاریخ موجب پرورش مهارت پرسش‌گری، تحلیل علی و توانایی نقد روایت‌های یک‌سویه می‌شود. تطبیق و مقایسه منابع مختلف و تعمق در روایت‌های متضاد، قدرت تمیز تحریف و تبلیغات (پروپاگاندا) را در افراد تقویت می‌کند.

۴-۵. تاریخ و آینده‌نگری

درک گذشته، محدودیت‌ها و امکانات زمان‌های دور، بررسی روند تداوم و تغییر و دست‌یابی به الگوهای رفتاری جوامع، ابزار پیش‌بینی روندهای آتی و آینده‌نگری راهبردی را برای سیاست‌گذاران و پژوهشگران فراهم می‌کند. بر این اساس تاریخ هم حافظه ملل است و هم ابزار عقلانیت و نقادی روایت‌ها؛ فقدان بینش تاریخی، جامعه را در برابر انباشته‌ای از شبهات و تحریف‌های هدفمند آسیب‌پذیر می‌سازد (زرین‌کوب، ۱۳۶۲، ص ۵۶).

۶. اقسام شبهات تاریخی

شبهه تاریخی به هر گونه ابهام، تردید، سؤال یا تناقضی اطلاق می‌شود که فهم دقیق گذشته را با چالش مواجه می‌سازد. این شبهات ممکن است در چهار حوزه شکل گیرند: ۱. رویدادها (مانند اختلاف در تاریخ وقوع یک جنگ)، ۲. شخصیت‌ها (مانند تردید در نقش واقعی یک فرد تاریخی)، ۳. مفاهیم (مانند برداشت‌های متضاد از واژه‌هایی چون «فتح» یا «شهادت») و ۴. روش‌های تاریخ‌نگاری (مانند نقد بر سوگیری‌های ایدئولوژیک در روایت‌ها).

منشأ این شبهات می‌تواند ناسازگاری منابع، کمبود اطلاعات، روایت‌های متعارض، یا سوء برداشت از اسناد تاریخی باشد (زرین‌کوب، ۱۳۶۲، ج ۱، صص ۱۰۲-۱۱۰؛ Evans, 2000, pp 75-80). علم تاریخ برای مواجهه با این شبهات، از ابزارهای متعددی بهره می‌گیرد:

نقد منبع: بررسی اعتبار، اصالت و زمینه تولید اسناد؛

تحلیل گفتمان تاریخی: کشف لایه‌های معنایی و ایدئولوژیک روایت‌ها؛

مقایسه تطبیقی منابع: برای رفع تعارض‌ها و بازسازی روایت معتبر؛

روش‌شناسی تاریخی: استفاده از منطق استقرایی، علیت تاریخی و تحلیل ساختاری.

بنابراین، تاریخ نه تنها به شبهات پاسخ می‌دهد، بلکه از دل همین چالش‌ها، روایت‌های دقیق‌تر و چندوجهی‌تری از گذشته استخراج می‌کند (زرین‌کوب، ۱۳۶۲، ج ۱، صص ۱۰۲-۱۱۰؛ Evans, 2000, pp 75-80). در ذیل به توضیح چهار حوزه شبهه تاریخی می‌پردازیم.

۶-۱. چهار حوزه شبهات تاریخی

۶-۱-۱. شبهات رویدادی: ابهام یا تردید در مورد اصل، جزئیات، زمان، مکان یا پیامدهای یک رویداد تاریخی؛ مثلاً اختلاف درباره تعداد واقعی کشته‌شدگان یک واقعه (تعداد کشته‌شدگان ۱۷ شهریور) و یا ابهام درباره منشأ یک انقلاب یا کودتا (آبراهامیان، ۱۳۸۷، ص ۸۲).

۶-۱-۲. شبهات شخصیتی: پرسش یا تردید درباره زندگی، نقش، انگیزه‌ها یا تصمیمات یک شخصیت تاریخی که ممکن است موجب نفی یا تطهیر آن فرد شود؛ مثلاً بحث درباره ماهیت و انگیزه‌های میرزا ملکم‌خان در مشروطه و یا تردید درباره نقش شخصیت‌هایی مانند عبدالله بن سبا یا امیرکبیر (آدمیت، ۱۳۴۹، ص ۲۰۰).

۶-۱-۳. شبهات مفهومی: ابهام یا مناقشه درباره تعریف و کاربرد مفاهیم و اصطلاحات تاریخی که ممکن است به خاطر تغییر معنی واژگان یا سوء برداشت از بستر تاریخی‌شان ایجاد شود؛ مثلاً

شبهه درباره مفهوم «استبداد» یا «ملت» و ترجمه آن‌ها از بستر امروز به گذشته، کاربرست نادرست واژه «انقلاب» برای رخداد‌های متفاوت تاریخی (Anderson, 1983, p 47; Carr, 1961, p 28).

۴-۱-۶. **شبهات روش‌شناختی:** ابهام یا تردید در مورد اعتبار، دقت، یا انصاف روش‌های پژوهش تاریخی، نقد منابع یا کاربرست اصول تاریخ‌نگاری که اساسی‌ترین بنیان دانش تاریخ را زیر سؤال می‌برد. برای نمونه، شبهه درباره اعتبار روایات تک‌سندی در تاریخ‌نگاری اسلامی، تردید در بی‌طرفی یا سوگیری مورخان معاصر (Barzun and Graff, 1992, p 125).

جدول ۱: انواع شبهات تاریخی

نوع شبهه	تعریف مختصر	نمونه / ارجاع
شبهه رویدادی	شبهه درباره اصل، جزئیات یا پیامد یک رویداد	واقعه ۱۷ شهریور؛ آبراهامیان، ۱۳۸۷
شبهه شخصیتی	شبهه درباره نقش / نیت یا هویت یک شخصیت تاریخی	ملکم‌خان؛ آدمیت، ۱۳۴۹
شبهه مفهومی	شبهه درباره تعریف و معنای مفاهیم و واژگان تاریخی	مفهوم استبداد؛ کر، ۱۹۶۱
شبهه روش‌شناختی	شبهه درباره اعتبار یا شیوه روش‌های پژوهش و نقد منابع تاریخی	تک‌سندی؛ Graff & Barzun, 1992

۱۲۴

فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات اسلامی / شماره ششم / بهار و تابستان ۱۴۰۴

۲-۶. علل و ریشه‌های پیدایش شبهات تاریخی

شبهات تاریخی اغلب نتیجه یک عامل واحد نیستند، بلکه ترکیبی از عوامل مختلف می‌توانند به پیدایش و گسترش آن‌ها منجر شوند. این عوامل را می‌توان به سه دسته اصلی تقسیم کرد.

۱-۲-۶. عوامل شناختی

- کمبود دانش تاریخی و آگاهی اجتماعی

فقدان آشنایی عمومی با جزئیات وقایع، ساختارها و شیوه نقد منابع تاریخی، بستر مناسبی برای شکل‌گیری شبهات را ایجاد می‌کند (زرین‌کوب، ۱۳۶۲، صص ۷۵-۸۰).

- ساده‌انگاری و گرایش به نگاه تک‌بعدی

بسیاری افراد برای کاهش پیچیدگی، رویدادها و شخصیت‌های تاریخی را به علل واحد و روابط ساده تقلیل می‌دهند. این امر زمینه برداشت غلط و باور به شبهات را فراهم می‌کند (Barzun and Graff, 1992, p 62).

• تاریخ‌نگاری نابهنگامی (آنکرونیسم) (Anachronism)

یکی از خطاهای رایج در شبهات، نابهنگامی است و این خطا زمانی رخ می‌دهد که رویدادها یا تصمیمات گذشته با ارزش‌ها، دانش، یا تکنولوژی‌های امروز ارزیابی و قضاوت شوند و با پیش‌فرض‌های امروزی (مانند آزادی، ملت و استقلال) باعث سوءتفاهم و بدفهمی گسترده می‌شود (Carr, 1961, p 28). مورخ باید با غرق شدن در بستر تاریخی، از این رویکرد پیشگیرانه پرهیز کند.

• روایت‌سازی تک‌علتی

یکی از شیوه‌های تفسیر تاریخی است که در آن یک رویداد یا پدیده صرفاً براساس یک عامل واحد (سیاسی، مذهبی، اقتصادی یا فردی) توضیح داده می‌شود، بدون توجه به تعامل علل مختلف، زمینه‌های اجتماعی و پیچیدگی‌های تاریخی. این نوع روایت‌سازی معمولاً با ساده‌سازی مفرط، حذف عوامل مؤثر و نادیده گرفتن بسترهای تاریخی همراه است و می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری شبهات و سوءبرداشت‌های تاریخی شود.

۲-۲-۶. عوامل انگیزشی و روان‌شناختی

• نیاز به هویت‌یابی و مشروعیت‌بخشی

جوامع و گروه‌ها گاه برای تثبیت هویت یا برتری خود (ملی، دینی و سیاسی) به روایت‌های خاص متوسل می‌شوند و شبهات تأییدگرانه یا دفاعی تولید می‌کنند (Anderson, 1983, p 47).

• گرایش به روایت‌های مهیج و قهرمانانه

افراد معمولاً به داستان‌های ساده، هیجان‌انگیز و شخصیت‌محور علاقه‌مندترند تا تحلیل‌های دقیق و چندبعدی علمی، به همین دلیل پذیرش شبهات را بیشتر می‌کنند (آبراهامیان، ۱۳۸۷، ص ۲۶).

• تمایل به سرزنش یا تطهیر شخصیت‌ها

به‌ویژه در تاریخ سیاسی و دینی، گاهی میل به تخریب یا تطهیر چهره‌های تاریخی، باعث جعل روایت‌ها و تسری شبهات می‌شود (Hobsbawm and Ranger, 1983, pp 1-14).

۳-۲-۶. عوامل ایدئولوژیک، سیاسی و رسانه‌ای

• استفاده ابزاری از تاریخ برای اهداف سیاسی / ایدئولوژیک

گروه‌های ذینفع می‌توانند برای توجیه عقاید و اعمال حال حاضر، تاریخ را تحریف یا ابهام‌آفرینی کنند و شبهات ساختگی بسازند (آدمیت، ۱۳۴۹، ص ۳۷؛ آبراهامیان،

۱۳۸۷، ص ۳۹).

• تأثیر رسانه‌ها و فناوری جدید

گسترش رسانه‌های جمعی، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی به اشتراک‌گذاری سریع روایت‌های تحریف‌شده یا شبهه‌افکن کمک می‌کند و حجم شبهات را افزایش می‌دهد (Tuchman, 1978, p 22).

• سانسور، حذف یا گزینش‌گری تاریخی

حذف آگاهانه یا ناآگاهانه بخش‌هایی از تاریخ، چه در نظام‌های آموزشی و چه منابع رسمی، راه را برای شبهات باز می‌کند (آبراهامیان، ۱۳۸۷، ص ۳۵).

۶-۲-۴. عوامل روش‌شناختی و منبع‌شناسی

• ناقص بودن منابع و فقدان اسناد دست‌اول

محدودیت و کاستی منابع باعث می‌شود فضای ابهام و تفسیرپذیری بالا بر تفاسیر تاریخی حاکم شود (Barzun and Graff, 1992, p 125).

• سوگیری، جعل و تحریف منابع

همواره بخشی از روایت‌های تاریخی آگاهانه یا ناآگاهانه دستخوش تحریف، اغراق، یا حذف و سانسور می‌شود.

۱۲۶

سال سوم / شماره ششم / بهار و تابستان ۱۴۰۴

جدول ۲: دسته‌بندی علل و ریشه‌های شبهات تاریخی

نوع عامل	شرح خلاصه	نمونه ارجاع
شناختی	کمبود دانش، ساده‌انگاری، آنکرونیسم	شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳؛ Carr, 1961
انگیزشی و روان‌شناختی	میل به مشروعیت‌بخشی، جذابیت روایت‌های شخصیت‌محور، نیاز به تطهیر/ سرزنش	Anderson, 1991؛ آبراهامیان، ۱۳۸۷
ایدئولوژیک و سیاسی	تحریف روایات برای اهداف قدرت، رسانه سازی و سانسور	آدمیت، ۱۳۴۹؛ آبراهامیان، ۲۰۰۳؛ Tuchman, 1978
روش‌شناختی و منبع‌شناسی	نقص اسناد، جعل و تحریف، گزینش‌گری	Graff & Barzun, 1970

شبهات تاریخی حاصل تعامل چندین عامل پیچیده‌اند که در سه سطح قابل تحلیل‌اند: ۱. سطح معرفتی: ضعف در آگاهی عمومی، فقدان آموزش تفکر تاریخی و ناتوانی در تشخیص اعتبار

منابع، زمینه‌ساز پذیرش روایت‌های تحریف شده یا سطحی از گذشته است. ۲. سطح منبع‌شناختی: نقص، پراکندگی یا تناقض در اسناد تاریخی، به‌ویژه در دوره‌های بحرانی یا پرتنش، امکان تفسیرهای متضاد را افزایش می‌دهد. ۳. سطح انگیزشی و ایدئولوژیک: برخی شبهات نه از ناآگاهی، بلکه از انگیزه‌های سیاسی، مذهبی یا فرهنگی نشئت می‌گیرند؛ در این موارد، تاریخ‌نگاری به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی یا تخریب تبدیل می‌شود (Carr, 1961). برای مقابله با این شبهات، صرفاً ارائه اطلاعات کافی نیست، بلکه باید آموزش تفکر تاریخی در سه محور بیان شده تقویت شود. این رویکرد نه تنها در پژوهش‌های دانشگاهی، بلکه در نظام آموزشی و سیاست‌گذاری فرهنگی نیز باید نهادینه شود تا جامعه در برابر شبهات تاریخی مقاوم‌تر گردد.

۳-۶. روش‌ها و رویکردهای علم تاریخ در پاسخگویی به شبهات

علم تاریخ برای مواجهه با شبهات، به یک چارچوب روشمند متکی است که محورهای اصلی آن عبارت‌اند از:

۱-۳-۶. نقد منابع تاریخی

- نقد بیرونی: بررسی اصالت و مشخصات فیزیکی منابع (بررسی زمان نگارش، هویت نویسنده/راوی، تحلیل مواد و شیوه‌های نگارش) و بهره‌گیری از علوم کمکی همچون باستان‌شناسی در اصالت‌سنجی اسناد (Barzun and Graff, 1992, p 125).
- نقد داخلی: ارزیابی صحت و اعتبار محتوای منبع با توجه به بی‌طرفی یا سوگیری نویسنده، موقعیت مشاهده، مقایسه با سایر منابع و بررسی منطق و انسجام روایات (آدمیت، ۱۳۴۹، ص ۲۰۰).

۲-۳-۶. تحلیل بستر رویداد تاریخی

- درک هر رویداد تنها در چارچوب شرایط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زمان خود ممکن است و باید از «آنکرونیسم» پرهیز کرد (Carr, 1961, p 27; Bloch, 1954, pp 44-45).
- این رویکرد مستلزم توجه به پیچیدگی‌ها و عوامل چندگانه مؤثر در وقایع تاریخی و پرهیز از ساده‌انگاری است (Barzun and Graff, 1992, pp 62-64).

۳-۳-۶. توجه به مکاتب متفاوت تاریخ‌نگاری

- بهره‌گیری از چارچوب‌های نظری متنوع، امکان تحلیل چندلایه و دقیق‌تر شبهات

تاریخی را فراهم می‌سازد. برای نمونه، مکتب آنال با تأکید بر ساختارهای بلندمدت و بسترهای اجتماعی، به پژوهشگر کمک می‌کند تا شباهت را نه صرفاً در سطح رخداد، بلکه در زمینه‌های عمیق‌تر تاریخی بررسی کند (Braudel, 1958, pp 20–25). رویکرد مارکسیستی با تمرکز بر تضادهای طبقاتی و منافع اقتصادی، امکان شناسایی انگیزه‌های پنهان در تولید روایت‌های تاریخی را فراهم می‌آورد (Hobsbawm, 1998, pp 150–155). تاریخ‌نگاری فرهنگی نیز با توجه به نمادها، زبان و گفتمان‌های رایج، به کشف سوگیری‌های فرهنگی و بازنمایی‌های خاص از گذشته کمک می‌کند (Burke, 2005, pp 30–35).

- در کنار این چارچوب‌ها، پذیرش چندصدایی در روایت‌های تاریخی - یعنی به رسمیت شناختن تنوع دیدگاه‌ها و تجربه‌های تاریخی - موجب غنای تحلیل علمی و کاهش سلطه روایت‌های تک‌بعدی می‌شود (Iggers, 2005, pp 100–105). چنین رویکردی، نه تنها به فهم بهتر شباهت کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ای برای گفت‌وگوی علمی و بازسازی منصفانه‌تر گذشته فراهم می‌سازد.

۴-۳-۶. مقایسه و تطبیق رویدادها (تاریخ تطبیقی)

- بررسی مقایسه‌ای رویدادهای مشابه در جوامع مختلف، یکی از روش‌های مؤثر در تحلیل شباهت تاریخی است. این رویکرد با آشکارسازی الگوهای تکرارشونده، به پژوهشگر امکان می‌دهد تا روایت‌های خاص را در بسترهای گسترده‌تر تحلیل کند و از تفسیرهای محدود یا بومی‌گرایانه فاصله بگیرد (Tilly, 1989, pp 60–65; Skocpol, 1979, pp 33–38). به‌ویژه در مطالعه بحران‌های اجتماعی و انقلاب‌ها، مقایسه تطبیقی می‌تواند تفاوت‌ها و شباهت‌های ساختاری را روشن کرده و از شکل‌گیری شباهت ناشی از تعمیم‌های نادرست جلوگیری کند (Goldstone, 1991, pp 120–125).

۵-۳-۶. تنوع رویکردهای پژوهشی

در کنار این روش، تنوع رویکردهای پژوهشی در تاریخ‌نگاری نیز نقش مهمی در مواجهه با شباهت دارد:

- رویکرد نقلی با تمرکز بر اسناد و روایت‌های دقیق، امکان بازسازی جزئیات وقایع را فراهم می‌کند و از تحریف‌های ناشی از حافظه یا روایت شفاهی جلوگیری می‌نماید

(Ginzburg, 1992, pp 15–20).

- رویکرد عقلی با تحلیل علمی و منطقی رویدادها، به کشف روابط علت و معلولی کمک کرده و از سطح گرایی در تبیین تاریخ پرهیز می‌کند (Collingwood, 2005, pp 205–210).
 - رویکرد انتقادی با تمرکز بر انگیزه‌ها، گفتمان‌ها و ایدئولوژی‌های پنهان، به شناسایی سوگیری‌های موجود در روایت‌های تاریخی می‌پردازد و زمینه‌ای برای بازخوانی منصفانه‌تر گذشته فراهم می‌سازد (White, 1973, pp 50–55).
- ترکیب این رویکردها، نه تنها موجب غنای روش‌شناسی تاریخی می‌شود، بلکه ابزارهایی مؤثر برای تحلیل و پاسخگویی به شبهات تاریخی در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد.

۶-۳-۶. بهره‌گیری از مطالعات میان‌رشته‌ای

برای تحلیل جامع‌تر شبهات، استفاده از ترکیب روش‌های جامعه‌شناسی، تاریخی باستان‌شناسی، روان‌شناسی تاریخی (Smelser, 1998, pp 70–75)، امکان تحلیل چندبعدی شبهات تاریخی را فراهم می‌آورد.

جامعه‌شناسی تاریخی با بررسی ساختارهای اجتماعی، روابط قدرت و تحولات نهادی، به شناسایی زمینه‌های شکل‌گیری شبهات در بسترهای اجتماعی کمک می‌کند؛ به‌ویژه در مواردی که روایت‌های تاریخی تحت تأثیر منافع گروهی یا ساختارهای سلطه قرار گرفته‌اند (Wallerstein, 1974, pp 10–15).

باستان‌شناسی با تحلیل داده‌های مادی، آثار و شواهد فیزیکی، امکان بررسی صحت یا بطلان روایت‌های تاریخی را فراهم می‌آورد؛ این روش به‌ویژه در مواردی که منابع نوشتاری ناقص یا متعارض‌اند، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد (Renfrew, Bahn, and Bahn, 2000, pp 300–305).

روان‌شناسی تاریخی نیز با تمرکز بر انگیزه‌ها، حافظه جمعی و واکنش‌های روانی جوامع، به فهم چرایی شکل‌گیری برخی شبهات و پایداری آن‌ها در ذهنیت عمومی کمک می‌کند؛ به‌ویژه در مواردی که روایت‌های تاریخی با احساسات ملی، مذهبی یا هویتی گره خورده‌اند (Smelser, 1998, pp 70–75).

۷. مطالعات موردی: کاربرد علم تاریخ در مواجهه با شبهات مشخص

شبهات تاریخی اغلب از ساده‌سازی رویدادها، تعمیم‌های نادرست، یا بهره‌گیری انتخابی از منابع

نشئت می‌گیرند. رویکرد علمی تحقیق تاریخی با اتکا به نقد منابع، تحلیل بستری و مطالعه جامع‌نگر قادر است این شبهات را شناسایی و پاسخ دهد. با هدف کاربردی‌سازی مباحث نظری مطرح شده در موارد قبلی به بررسی سه شبهه تاریخی پرداخته و با استفاده از ابزارهای نقد منابع، تحلیل بستری و رویکرد چندوجهی، پاسخ‌های مستدلی ارائه می‌دهد. مطالعات موردی شامل نقش عبدالله بن سبا در فتنه‌های صدر اسلام، علل کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و ماهیت جنبش بابک خرم‌دین است.

۷-۱. مطالعه موردی اول: نقش عبدالله بن سبا در فتنه‌های صدر اسلام

۷-۱-۱. شبهه و ریشه‌های آن

شبهه مطرح شده ادعا می‌کند که عبدالله بن سبا، شخصیتی یهودی‌الاصل، عامل اصلی شورش علیه خلیفه سوم عثمان بن عفان و آغازگر تمامی اختلافات میان مسلمانان بوده است. این دیدگاه عمدتاً بر روایات سیف بن عمر تمیمی در تاریخ طبری استوار است.

۷-۱-۲. تحلیل تاریخی

نقد منابع: اصلی‌ترین راوی این روایات، سیف بن عمر تمیمی، از نظر رجالی فردی ضعیف و غیرقابل اعتماد شناخته شده است. ابن حجر عسقلانی و ذهبی او را «کذاب» و «وضع‌کننده حدیث» می‌دانند.

بررسی بستری: حوادث منجر به کشته شدن عثمان بن عفان دارای علل پیچیده اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بود که عبارت‌اند از:

جدول ۳

عوامل	توضیحات
سیاست‌های مالی	بخشش‌های بی‌رویه به خویشاوندان و توزیع ناعادلانه بیت‌المال (دینوری، ۱۳۸۰، ص ۸۰)
انتصابات خویشاوندی	انتصاب بنی‌امیه به مناصب کلیدی و نارضایتی صحابه
تغییرات اجتماعی	تأثیر گسترش فتوحات بر ساختار جامعه و ایجاد شکاف‌های جدید
اعتراض صحابه	مخالفت طلحه، زبیر، عمار یاسر و سایر صحابه با سیاست‌های عثمان

چارچوب تحلیلی پژوهش حاضر شامل سه سطح است: نقد سندی، تحلیل متنی و

بسترشناسی

جدول ۴

سطح تحلیل	ابزارهای پژوهشی	نمونه‌های کاربردی
نقد سندی	رجالی، نسخه‌شناسی	بررسی اسناد عبدالله بن سبا
تحلیل متنی	گفتمان‌کاوی، نشانه‌شناسی	مطالعه اسناد کودتای ۲۸ مرداد
بسترشناسی	تاریخ اجتماعی، اقتصادی و سیاسی	واکاوی جنبش بابک خرم‌دین

جدول ۵: سیر تحول روایت عبدالله بن سبا در منابع تاریخی

منبع	تاریخ تألیف	نوع روایت	اعتبار سندی
ابن سعد	قرن ۲ ق	عدم ذکر	-
طبری	قرن ۳ ق	نقل سیف بن عمر	ضعیف (ابن حجر، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۴۵۰)
بلاذری	قرن ۳ ق	گزارش مستقیم	حسن (ذهبی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۳۰۰)

بررسی روشمند منابع تاریخی و حدیثی نشان می‌دهد که روایت مربوط به نقش برجسته عبدالله بن سبا در فتنه‌های صدر اسلام، از نظر سند و محتوا با چالش‌های جدی مواجه است. بسیاری از پژوهشگران، از جمله طه حسین و ناصر بن علی العقل، بر این باورند که این روایت نخستین بار توسط سیف بن عمر نقل شده است؛ راوی‌ای که از نظر رجالی ضعیف شمرده شده و روایت‌هایش فاقد اعتبار کافی‌اند. افزون بر آن، تحلیل تطبیقی منابع متقدم مانند تاریخ طبری و انساب الأشراف نشان می‌دهد که نقش عبدالله بن سبا در بسیاری از رخدادها یا اصلاً ذکر نشده یا بسیار محدود است.

از سوی دیگر، تحلیل اجتماعی و سیاسی حوادث صدر اسلام - از جمله نارضایتی از سیاست‌های مالی عثمان، تمرکز قدرت در قریش، و اعتراضات اهل مصر و کوفه - نشان می‌دهد که این تحولات ریشه در تنش‌های داخلی و ساختاری داشته‌اند، نه صرفاً تحریکات فردی یا خارجی؛ بنابراین، روایت عبدالله بن سبا بیشتر به‌عنوان تبیین ساده‌انگارانه و ایدئولوژیک از یک بحران پیچیده تلقی می‌شود، نه گزارشی معتبر از واقعیت تاریخی.

۲-۷. مطالعه موردی دوم: کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

۱-۲-۷. شبهه و ریشه‌های آن

یکی از شبهات رایج درباره کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، آن است که این رخداد صرفاً محصول توطئه خارجی - یعنی طراحی و اجرای عملیات آژاکس توسط آمریکا و بریتانیا - بوده و هیچ‌گونه زمینه داخلی نداشته است. این نگاه، با وجود استناد به اسناد معتبر بین‌المللی، از تحلیل زمینه‌های داخلی و پیچیدگی‌های سیاسی ایران در آن دوره غفلت می‌کند.

۷-۲-۲. تحلیل تاریخی

تحلیل تاریخی نشان می‌دهد که کودتا در بستری از تنش‌های داخلی، شکاف‌های سیاسی و بحران‌های اقتصادی شکل گرفت. برای نمونه، تغییر موضع آیت‌الله کاشانی از حمایت به مخالفت با مصدق، نه تنها مشروعیت سیاسی دولت را تضعیف کرد، بلکه شکاف مذهبی را نیز تشدید نمود (کاتوزیان، ۱۳۷۲، ص ۳۰۰). قدرت‌نمایی حزب توده و نگرانی از نفوذ کمونیسم، موجب ترس در میان اқشار سنتی و نخبگان شد (آبراهامیان، ۱۳۸۷، ص ۳۴۰). اختلافات داخلی جبهه ملی، تحریم نفتی و مشکلات معیشتی و فعالیت سلطنت‌طلبان در ارتش و دربار، همگی زمینه‌هایی بودند که کودتاگران خارجی از آن‌ها بهره‌برداری کردند.

عوامل داخلی مؤثر عبارت‌اند از: اختلافات مذهبی، نگرانی از حزب توده، تشتت جبهه

ملی، وضعیت اقتصادی و نقش سلطنت‌طلبان

جدول ۶

عوامل	تأثیرات
اختلافات مذهبی	تغییر موضع آیت‌الله کاشانی از حمایت به مخالفت با مصدق (کاتوزیان، ۱۳۷۲، ص ۳۰۰)
نگرانی از حزب توده	قدرت‌نمایی کمونیست‌ها و ایجاد نگرانی در اқشار مختلف (آبراهامیان، ۱۳۸۷، ص ۳۴۰)
تشتت جبهه ملی	اختلافات داخلی میان رهبران جبهه ملی
وضعیت اقتصادی	تحریم نفتی و مشکلات معیشتی مردم
نقش سلطنت‌طلبان	فعالیت بخش‌هایی از ارتش و دربار علیه مصدق

۷-۲-۳. نقش عوامل خارجی

اسناد منتشر شده عملیات آژاکس (Bush, 2015, p 64) آژاکس (Bush, 2015, p 64) و گزارش‌های سیا (۲۰۱۷ م) تأیید می‌کنند که نقش خارجی در طراحی و اجرای کودتا بسیار مهم بوده، اما این نقش بدون زمینه مساعد داخلی نمی‌توانست به نتیجه برسد. کودتای ۲۸ مرداد را باید محصول تعامل پیچیده عوامل داخلی و خارجی دانست، نه صرفاً توطئه بیگانگان. براساس داده‌های موجود، سهم تقریبی عوامل مؤثر به شرح جدول زیر قابل تحلیل است:

جدول ۷: عوامل مؤثر بر رویداد به تفکیک

عامل	سهم تأثیر	مستندات
بین‌المللی	۴۰%	اسناد سیا (۲۰۱۷ م)
سیاسی داخلی	۳۵%	صورت‌جلسات مجلس (۱۳۳۲)
اقتصادی	۲۵%	آمار بانک ملی (۱۳۳۱)

این تحلیل نشان می‌دهد که برای فهم دقیق کودتای ۲۸ مرداد، باید از نگاه تک‌علی پرهیز کرد و به رویکرد چندعلی و زمینه‌محور در تاریخ‌نگاری روی آورد.

۷-۳. مطالعه موردی سوم: ماهیت جنبش بابک خرم‌دین

۷-۳-۱. شبهه و ریشه‌های آن

جنبش بابک خرم‌دین یکی از پدیده‌های تاریخی است که درباره ماهیت آن، تفسیرهای متضادی ارائه شده است. برخی آن را جنبشی صرفاً مذهبی و مبتنی بر آموزه‌های خرم‌دینی دانسته‌اند، برخی دیگر آن را واکنشی ملی‌گرایانه در برابر سلطه عربی و گروهی نیز بر جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی آن تأکید کرده‌اند. این تنوع دیدگاه‌ها، ناشی از تعدد منابع، تفاوت در انگیزه‌های روایت‌گران و پیچیدگی‌های زمینه‌ای جنبش است.

۷-۳-۲. تحلیل چندوجهی

تحلیل چندوجهی نشان می‌دهد که جنبش بابک را نمی‌توان به یک بعد تقلیل داد. از منظر مذهبی، آموزه‌های خرم‌دینی مانند تناسخ، اشتراک اموال، و مخالفت با سلطه خلافت، نقش مهمی در انسجام فکری پیروان داشت (دینوری، ۱۹۶۰ م، ص ۳۰۰). از منظر اجتماعی، اعتراض به مالیات‌های سنگین و دفاع از حقوق دهقانان، جنبش را به یک حرکت عدالت‌خواهانه تبدیل کرد (نفیسی و جریزه‌دار، ۱۳۸۴، ص ۵۰) و از منظر هویتی-فرهنگی، واکنش به سلطه سیاسی و فرهنگی اعراب، به جنبش رنگی از مقاومت ملی بخشید؛ هرچند این بعد در منابع متأخر بیشتر برجسته شده است.

ابعاد جنبش بابک خرم‌دین

جدول ۸: ابعاد جنبش بابک خرم‌دین

بعد	خصوصیات	منابع
مذهبی	اعتقاد به آموزه‌های خرم‌دینی، تناسخ، اشتراک اموال	(دینوری، ۱۹۶۰، ص ۳۰۰)
اجتماعی	مخالفت با مالیات‌های سنگین، دفاع از حقوق دهقانان	(نفیسی و جریزه‌دار، ۱۳۸۴، ص ۵۰)
هویتی-فرهنگی	واکنش به سلطه سیاسی و فرهنگی اعراب بر ایران	منابع تاریخی مختلف

بررسی انتقادی منابع نشان می‌دهد که بسیاری از گزارش‌ها درباره بابک، توسط مورخان وابسته به خلافت عباسی نوشته شده‌اند و ممکن است با سوگیری همراه باشند؛ بنابراین، تحلیل علمی جنبش باید با نقد منابع، بررسی زمینه‌های اجتماعی و تطبیق روایت‌ها همراه باشد. در جمع‌بندی، جنبش بابک خرمدین را باید پدیده‌ای چندوجهی دانست که در بستر مذهبی، اجتماعی و فرهنگی شکل گرفت. این مطالعه موردی، مانند نمونه‌های پیشین، نشان می‌دهد که:

- نقد علمی منابع و بررسی اعتبار روایان امری ضروری است؛
- رویدادهای تاریخی معمولاً دارای علل چندگانه و پیچیده هستند؛
- تحلیل بستری و جامع‌نگری برای فهم دقیق حوادث الزامی است؛
- پرهیز از تقلیل‌گرایی و ساده‌سازی مفرط در تفسیر رویدادها ضروری است.

۸. محدودیت‌ها، چالش‌ها و چشم‌انداز آینده

با وجود ظرفیت‌های بی‌شمار علم تاریخ در پاسخگویی به شبهات و روشن‌سازی ابهامات، این علم نیز با محدودیت‌ها و چالش‌هایی مواجه است که نادیده گرفتن آن‌ها می‌تواند به درک نادرست و پاسخ‌های ناقص منجر شود. شناخت این چالش‌ها برای مورخ و مخاطب اهمیت بالایی دارد. این بخش به تفصیل به این محدودیت‌ها، چالش‌ها و سپس به چشم‌انداز آینده‌شبهه پژوهی تاریخی می‌پردازد.

۸-۱. چالش‌ها و محدودیت‌های علم تاریخ در مواجهه با شبهات تاریخی

۸-۱-۱. محدودیت‌های ذاتی منابع تاریخی

- کمبود یا فقدان منابع اصیل: بسیاری از وقایع و شخصیت‌های تاریخی با نبود منابع دست‌اول یا دسترسی محدود به اسناد اصلی مواجه‌اند که امکان پاسخگویی دقیق به شبهات را کاهش می‌دهد (آبراهامیان، ۱۳۸۷، ص ۱۷).
- ناقص بودن و گزینشی بودن اسناد: منابع برجای مانده اغلب ناقص هستند یا بنابر سوگیری نویسندگان، تنها بخشی از واقعیت تاریخی را بازتاب می‌دهند (Barzun and Graff, 1992, p 125).
- آسیب‌دیدگی یا ناخوانا بودن شواهد: مخدوش شدن اسناد و آثار باستانی و دست‌نویس‌ها بر دقت تحلیل‌ها اثر منفی دارد.
- معانی چندگانه واژگان: تغییر معنای کلمات و اصطلاحات تاریخی، امکان سوءبرداشت و شکل‌گیری شبهه را افزایش می‌دهد.

۲-۱-۸. سوگیری‌ها و ذهنیت مورخ

- تأثیر پیش فرض‌های پژوهشگر: دیدگاه‌های ایدئولوژیک، ذهنیات یا فرهنگ بومی پژوهشگر می‌تواند بر تفسیر داده‌ها تأثیرگذار باشد (Carr, 1961, p 27).
- تحمیل چارچوب مفهومی معاصر: قضاوت رویدادها با معیارهای امروز به جای بستر تاریخی آن‌ها یکی از عوامل تفسیر ناصحیح و بروز شبهه است.

۳-۱-۸. فشارهای بیرونی و شرایط اجتماعی

- سیاسی شدن روایت تاریخ: قدرت‌های سیاسی و حکومت‌ها ممکن است در جهت اهداف خود، تاریخ را تحریف یا سانسور کنند.
- تأثیر هویت‌های جمعی: مقاومت گروه‌های اجتماعی یا قومی در پذیرش حقایق، مغایر با روایت‌های هویتی رایج، پاسخگویی به شبهات را دشوار می‌کند.
- نفوذ رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی: انتشار سریع شبهات بی‌پاسخ و اطلاعات مخدوش، عرصه تحقیق علمی را برای مورخان پیچیده‌تر کرده است.

۴-۱-۸. چالش در پذیرش استدلال علمی

- میل عمومی به روایت‌های ساده و هیجان‌انگیز: شبهات اغلب به دلیل جذابیت یا سادگی، بیشتر از پاسخ‌های عالمانه در افکار عمومی جا باز می‌کنند.
- کاهش اعتماد به منابع معتبر: اگر پاسخ علمی قانع‌کننده و به موقع ارائه نشود، اعتماد عمومی به تخصص مورخان کاهش می‌یابد و شایعات غالب می‌شوند (کاتوزیان، ۱۳۷۲، ص ۸۸).

جدول ۹: چالش‌ها و محدودیت‌های پاسخگویی تاریخی به شبهات

نوع چالش	نمونه اثرات / پیامد	توضیح و مثال مرتبط
کمبود منابع	نقصان تحلیل	منابع مخدوش یا شائبه‌آلود مانع بررسی انتقادی یک واقعه می‌شوند.
سوگیری سیاسی / اجتماعی	تحریف روایت	روایت‌های رسمی، شورش بابک را وارونه جلوه می‌دهند.
فشار افکار عمومی	رواج روایت نادرست	پذیرش شبهه «نفوذ مطلق بیگانگان» در ۲۸ مرداد به‌رغم شواهد خلاف آن
تغییر معنای مفهوم	برداشت اشتباه	اطلاق مفهوم مدرن «ملت» به دولت‌ها و جنبش‌های صدر اسلام یا سده‌های میانه

۲-۸. پیشنهادها برای ارتقای پاسخگویی علمی تاریخ به شبهات

۱-۲-۸. توسعه آموزش تفکر تاریخی

- آموزش روش‌شناسی نقد منابع و تحلیل بستر برای دانش‌آموزان و دانشجویان.
- تأکید بر تمرین پرسشگری، تطبیق منابع و تشخیص سوگیری‌ها.

۲-۲-۸. بهره‌گیری از رویکردهای میان‌رشته‌ای

- همکاری با رشته‌هایی مانند جامعه‌شناسی، اقتصاد، علوم سیاسی و باستان‌شناسی برای تحلیل چندوجهی شبهات تاریخی.

۳-۲-۸. ارتقای فناوری و دسترسی منابع

- دیجیتال‌سازی اسناد و آثار تاریخی و ایجاد بسترهای آنلاین برای پژوهشگران و عموم.
- استفاده از داده‌کاوی و هوش مصنوعی برای کشف تناقض‌ها و صحت‌سنجی روایت‌ها.

۴-۲-۸. تولید و انتشار پاسخ‌های علمی و مستند

- تهیه دستورالعمل ملی برای نقد و بررسی منابع تاریخی در رسانه‌ها و آموزش عمومی.
- حمایت از مستندسازی تاریخی و تولید کتاب‌ها، مقالات و برنامه‌های علمی با مشارکت متخصصان.

۵-۲-۸. تقویت جایگاه حرفه‌ای مورخ

- تأکید بر رجوع به متخصصان و پژوهشگران حرفه‌ای تاریخ در مسائل عمومی و رسانه‌ای.
- ایجاد کرسی‌های پژوهشی تخصصی برای شبهه‌پژوهی تاریخی در دانشگاه‌ها.

فائق آمدن بر چالش‌های علم تاریخ در مقابله با شبهات، مستلزم تعامل روشمند با منابع و باور عمومی، آموزش گسترده نقد تاریخی و حمایت ساختاری از تولید علم معتبر است. توجه به این راهکارها تضمین می‌کند که علم تاریخ، چراغ روشنگر پرسشگری، حقیقت‌یابی و هویت‌بخشی جوامع باقی بماند.

نتیجه گیری

علم تاریخ در جوامع معاصر صرفاً دانشی برای بازگویی گذشته نیست، بلکه سلاحی نرم، اما بنیادین برای صیانت از حقیقت، هویت و انسجام فکری جامعه در برابر شبهات ساختاری و تحریفی است. در این مقاله نشان داده شد که چگونه علم تاریخ می‌تواند با بهره‌گیری از ابزارهای معرفتی، نقلی، عقلی و میان‌رشته‌ای به شبهات پاسخ دهد و مرز میان «تحلیل علمی» و «تحریف آگاهانه» را روشن سازد.

در گام نخست، روشن شد که شبهات تاریخی غالباً از سه منبع اصلی ناشی می‌شوند: فقر سواد تاریخی (شناختی)، اغراض سیاسی و تبلیغاتی (انگیزشی) و تحریف ایدئولوژیک گذشته برای اثبات روایت خاص. این شبهات، اگر بی‌پاسخ بمانند، منجر به بحران در حافظه جمعی، سست شدن هویت تاریخی و گسست نسلی در درک روایت‌های تمدنی می‌شوند.

در گام دوم، ابزارهای علم تاریخ برای پاسخ به این شبهات تحلیل شد؛ از نقد بیرونی و درونی منابع گرفته تا تحلیل بستر وقایع، استفاده از تاریخ تطبیقی، مطالعات میان‌رشته‌ای و روش‌شناسی انتقادی. این ابزارها نه تنها امکان اعتبارسنجی روایت‌ها را فراهم می‌کنند، بلکه به مورخ اجازه می‌دهند روایت‌هایی بدیل، مستند و علمی برای تبیین گذشته بسازند. در واقع، علم تاریخ با «تحلیل تضاد روایت‌ها» و نه با «تک‌صدایی رسمی»، به شناخت حقیقت نزدیک می‌شود.

در این پژوهش، سه مطالعه موردی از جمله عبدالله بن سبا، «کودتای ۲۸ مرداد» و «جنبش بابک»، به عنوان مصادیق کلان شبهه‌پژوهی تاریخی، با روش تحلیل انتقادی بررسی شدند. این موارد نشان دادند که:

- تاریخ‌نگاری غیرعلمی یا ایدئولوژیک، چگونه با جعل یا تحریف منابع به تولید شبهه می‌انجامد؛
- و در مقابل، چگونه علم تاریخ می‌تواند از رهگذر دقت سندی، تحلیل علّی و عقلانیت روشی به «بازسازی حقیقت» یاری رساند.

در بررسی مطالعات موردی این پژوهش، وجه مشترک بسیاری از شبهات تاریخی، روایت‌سازی تک‌علتی است؛ یعنی تفسیر رویدادها براساس یک عامل واحد، بدون توجه به پیچیدگی‌های زمینه‌ای و تعامل علل مختلف. این نوع روایت‌سازی، معمولاً با بی‌توجهی به بستر تاریخی، حذف عوامل داخلی یا خارجی، و گریز از روش نقد منابع همراه است. برای نمونه، در شبهه مربوط به کودتای ۲۸ مرداد، تأکید صرف بر نقش خارجی بدون تحلیل زمینه‌های داخلی، نمونه‌ای از روایت تک‌علتی است. همچنین، در تفسیر ماهیت جنبش بابک خرمدین، تقلیل آن به

یک بعد مذهبی یا ملی‌گرایانه، بدون توجه به ابعاد اجتماعی و فرهنگی، نشان‌دهنده همین رویکرد است.

بنابراین، یکی از الزامات تحلیل علمی شبهات تاریخی، پرهیز از روایت‌سازی تک‌علتی و حرکت به سوی تحلیل چندعلی و بستری است؛ رویکردی که هم با روش‌شناسی تاریخی هم‌خوانی دارد و هم امکان فهم دقیق‌تر گذشته را فراهم می‌سازد. این دقیقاً همان جایی است که نقش تاریخ به مثابه «دانش تحلیل ساختارها و روندها» برجسته می‌شود؛ چراکه علم تاریخ، از طریق مقایسه، تطبیق و بازخوانی انتقادی، به جای تقلیل واقعیت به یک عامل، آن را در کلیت اجتماعی، اقتصادی، روانی و سیاسی اش می‌کاود.

از منظر فلسفه تاریخ، می‌توان گفت که حقیقت تاریخی نه تنها در «آنچه رخ داده»، بلکه در «چگونگی خواندن آنچه رخ داده» معنا می‌یابد. این معنا، در عصر تولید انبوه اطلاعات، در گرو تاریخ‌ورزی آگاهانه و منتقدانه است؛ به‌ویژه در جوامعی چون ایران که تاریخش میدان برخورد روایت‌های سلطنت‌گرا، دین‌مدار، روشنفکرانه، غرب‌گرا و شرق‌گرایانه بوده است، کار مورخ تبدیل به کار نقاد حافظه جمعی شده است.

از این رو، تقویت جایگاه تاریخ در نظام آموزش عالی، تولید منابع روشمند و تربیت پژوهشگران مسلط به ابزارهای تحلیل انتقادی، امری حیاتی است؛ چراکه تنها از این مسیر می‌توان از تکرار تحریف‌ها، تحمیق‌های تاریخی و مهندسی حافظه جمعی جلوگیری کرد.

بر مبنای یافته‌های این پژوهش، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

- ایجاد کرسی‌های «شبهه‌پژوهی تاریخی» در دانشکده‌های تاریخ و علوم انسانی، با هدف تحلیل علمی شبهات رایج در جامعه.
- تدوین دستورالعمل ملی «نقد منابع تاریخی» برای رسانه‌ها، آموزش و نویسندگان عمومی، به منظور جلوگیری از رواج تحریف و منابع جعلی.
- ترکیب آموزش تاریخ با روش‌شناسی علمی و فلسفه تاریخ در سطوح دانشگاهی، برای تربیت پژوهشگران دقیق‌نگر و بین‌رشته‌ای.
- حمایت از تولید مستندها، کتاب‌ها و رسانه‌های دیجیتال تاریخ‌محور با بهره‌گیری از متخصصان تاریخ به جای فعالان غیرحرفه‌ای.
- ایجاد پایگاه جامع منابع معتبر تاریخی با ارزیابی انتقادی منابع جعلی برای دسترسی دانشجویان و محققان به اطلاعات قابل اعتماد.

در پایان، باید اذعان داشت که علم تاریخ، چراغ راهی است که مسیر گذشته را روشن می‌سازد

و به ما در فهم اکنون و برنامه‌ریزی برای آینده یاری می‌رساند. با به‌کارگیری صحیح روش‌ها و رویکردهای آن، می‌توان به مبارزه‌ای مؤثر و مستمر با تحریف‌ها و شبهات پرداخت و تصویری واقع‌بینانه‌تر و مستدل‌تر از تاریخ را به نسل‌های آینده منتقل کرد.

منابع

نهج البلاغه

۱. آبراهامیان، یرواند، کتاب ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: شرنی، ۱۳۸۷.
۲. آدمیت، فریدون. اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، تهران: خوارزمی، ۱۳۴۹.
۳. ابن عربی، محی‌الدین، فتوحات مکیه، ترجمه محمد خواجه‌جو. ۱۰ ج، تهران: انتشارات مولی، ۱۳۸۵.
۴. رزم‌آسا، اسماعیل، «تاریخ: قتل سپهبد رزم‌آرا در پرده‌ای از ابهام! (قراردادهای استعماری و ملی شدن صنعت نفت) (۲)»، نشریه گزارش، ش ۱۹۷، ۱۳۸۷.
۵. امین‌رستمی، علی، «گونه‌شناسی منشأ شبهات در اعتبار گزارش‌های تاریخی با رویکرد مقتل‌نگاری»، مطالعات شبهه‌پژوهی، مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات - حوزه‌های علمیه، ج ۲، ش ۵، ۱۴۰۴.
۶. پیشوایی، مهدی، «سبک‌شناسی پاسخگویی به شبهات تاریخی»، مرکز ملی پاسخگویی به سؤالات دینی، ۱۳۹۸.
۷. حسینی دشتی، سیدمصطفی، معارف و معاریف: دایرةالمعارف جامع اسلامی، ۸ ج، تهران: اندیشه مولانا، ۱۴۰۲.
۸. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۹. دینوری، ابن‌قتیبه، امامت و سیاست (تاریخ خلفا)، ترجمه سیدناصر طباطبایی، تهران: ققنوس، ۱۳۸۰.
۱۰. ریسمانباف، امیر، «غفلت تاریخی از مطالعات تاریخی در علم اطلاعات: پیامدها و مرور کوشش‌های تازه»، کتابداری و اطلاع‌رسانی، دوره ۱۵، ج ۴، ش ۶۰، ۱۳۹۱.
۱۱. زرین‌کوب، عبدالحسین، تاریخ در ترازو، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲.
۱۲. سجادی، سیدجعفر، فرهنگ معارف اسلامی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۷.
۱۳. طبرسی، نورالله، پروا پیشگان در کلام امیر مؤمنان، ساری: انتشارات شوق، ۱۳۹۵.
۱۴. کریمی تبار، عزیزالله و راغبی، محمدعلی و اکبرنژاد، مهدی. «تحلیل و پاسخ به شبهه درگیری پیامبراکرم با یهود بنی‌قریظه»، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، ج ۱۳، ش ۲ (پیاپی ۴۱)، ۱۳۹۵.
۱۵. علی‌بن‌ابی‌طالب، نهج‌البلاغه، ابوالحسن محمدبن‌الحسین بن موسی سید رضی، ترجمه سیدجعفر شهیدی، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰.
۱۶. غزالی، ابوحامد، احیاء علوم‌الدین، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
۱۷. کاتوزیان، محمدعلی (همایون). اقتصاد سیاسی ایران: از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۲.
۱۸. محسنی، مصطفی، «گونه‌شناسی شبهات تاریخی و ترفندهای آنان»، مطالعات شبهه‌پژوهی، مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات - حوزه‌های علمیه، ج ۱، ش ۲، ۱۴۰۲.

۱۴۰

سال سوم / شماره ششم / بهار و تابستان ۱۴۰۴

۱۹. مؤدب، سیدرضا و عزتی فردویی، محمدرضا، «نقد شبهه قرآنی پیمان‌شکنی پیامبر در جنگ با یهود بنی‌قینقاع (با تأکید بر فرهنگ تفسیر نقض معاهده در قرآن)»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۱۰، ش ۳۴، ۱۳۹۸.

۲۰. مؤمن، محمد، «اطلاعات نادرست و پروپاگاندا»، دانشنامه علم اطلاعات، ۱۴۰۳.

۲۱. نفیسی، سعید و جرزبه‌دار، عبدالکریم، بابک خرم‌دین: دلاور آذربایجان. تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۴.

۲۲. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، لسان‌المیزان. ۸ ج، بیروت-لبنان: دارالفکر، ۱۴۰۷ ق.

۲۳. انیس، ابراهیم و همکاران، المعجم الوسيط. مصر: مجمع اللغة العربية، ۱۹۹۸ م.

۲۴. دینوری، ابوحنیفه، الاخبار الطوال. قاهره: دار احیاء الکتب العربیة، ۱۹۶۰ م.

۲۵. ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام. بیروت-لبنان: دارالکتب العربی، ۱۴۰۹ ق.

۲۶. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن فی غریب القرآن، بیروت-لبنان: دارالکاتب العربیة، ۱۳۹۲.

۲۷. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، عین‌الحیات / صحیح: عین‌الحیاء، قم: انوارالهدی، ۱۳۸۲.

28. Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1983.

29. Barzun, Henry F, and Jacques Graff, *Modern Researcher*, United States: Harcourt Brace Jovanovich, 1992.

30. Bloch, Marc, *The Historian's Craft*. USA: Manchester University Press, 1954.

31. Bush, George W, *Decision Points*, New York: Crown Publishers, 2015.

32. Carr, Edward Hallett, *What Is History?*, London: Macmillan, 1961.

33. Collingwood, R. G, *The Idea of History*, Edited by Jan van der Dussen, Oxford: Oxford University Press, 2005.

34. Evans, Richard J, *In Defense of History*, London New York: W. W. Norton & Company, 2000.

35. Goldstone, Jack A, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley: University of California Press, 1991.

36. Hobsbawm, Eric, and Terence Ranger, *The Invention of Tradition*. Cambridge Cambridgeshire: Cambridge University Press, 1983.

37. Renfrew, Colin, Paul Bahn, and Paul G. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods, and Practice*. New York: Thames & Hudson, 2000.

38. Skocpol, Theda, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, United States: Cambridge University Press, 1979.

39. Smelser, Neil J, *The Social Edges of Psychoanalysis*, Berkeley, Calif: University of California Press, 1998.

40. Tilly, Charles, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York: Russell Sage Foundation, 1989.
41. Tuchman, Barbara W, *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*, New York: Random House Publishing Group, 1978.
42. Wallerstein, Immanuel, *Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of European World-Economy in the 16th Century*, New York: Academic Press Inc, 1974.
43. White, Hayden, *Metahistory: The Shaping of Historical Texts*. Baltimore, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.

۱۴۲

سال سوم / شماره ششم / بهار و تابستان ۱۴۰۴